

В. М. РИЧКА

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Генезис Київської землі, більш ранній у порівнянні з іншими давньоруськими землями-князівствами, формування її території значною мірою обумовлювалися сприятливими умовами історичного розвитку і особливостями природно-географічних факторів Середнього Подніпров'я. Наголошуючи на необхідності врахування останніх, В. І. Ленін зазначав, що: «...гори, ріки і моря були неймовірно більшими перепонами, ніж тепер, і держава утворювалась в межах географічних границь, далеко вужчих»¹.

Процес зародження і становлення територіальної основи Київської землі проходив головним чином на території Дніпровського Правобережжя і обмежувався невеликою ділянкою Лівобережжя Дніпра. Важливо відзначити, що риси певної історико-культурної єдності області Дніпровського Правобережжя зароджуються ще в епоху пізньої бронзи (друга половина II тис. до н. е.)². За археологічними даними, тут простежується високий рівень матеріальних пам'яток, що свідчать про значне скупчення населення упродовж I тис. до н. е. – I тис. н. е.³

Багатство фауни і флори Київського Полісся здавна визначало розвиток тут полювання, бортництва та інших господарських галузей і промислів. Лісостеп. Дніпровського Правобережжя вигідно вирізнявся з-поміж інших районів Середнього Подніпров'я родючістю чорнозему, наявністю значних за розмірами, пристосованих до землеробства ґрунтів⁴. Одночасно з традиційним розвитком сільського господарства, особливо головної його галузі – землеробства, широкого розповсюдження тут здавна набуло скотарство. Успішному розвитку останнього сприяла наявність у лісостеповому Правобережжі численних лугових степів. Доступність природних запасів металургійної сировини, повсюдно розповсюдженої в зоні Лісостепу, сприяла ранньому перетворенню Дніпровського Правобережжя в один із головних у Східній Європі центрів її оброблення і виробництва металевих виробів. Підтвердженням сказаного може служити картографований Б. О. Рибаківим у Середньому Подніпров'ї ареал розповсюдження ювелірно-ливарних виробів УІ-УІІІ ст. Він охоплює переважно правий берег Дніпра, концентруючись за густотою знахідок в Пороссі⁵. Розвиток металургії, в свою чергу, відповідав потребам землеробства, сприяв підвищенню його продуктивності. Археологічні матеріали свідчать про поширення у Середньому Подніпров'ї у цей час залізних землеробських знарядь праці, їх різноманіття⁶. УУІІІ – ІХст. відбувається переоснащення землеробського виробництва більш досконаліми знаряддями, пожевляється процес розподілу праці, збільшується асортимент злуків, що висіювалися, розвивається парова двохпільна система землеробства, зростає кількість постійних поселень.

Високий рівень ремесла і землеробства в економіці населення Середнього Подніпров'я сприяв ранньому зародженню ранньокласових відносин, що об'єктивно викликало „необхідність в особливій військовій організації примусу і в політичному об'єднанні побудованому вже не на племінній основі”⁷. Закономірним результатом і проявом зазначених

процесів було виникнення наприкінці V – початку VI ст. Києва⁸, його переростання, у майбутньому, з протоміського поселення – осереддя землеробської округи – в соціально-економічний і політичний центр надплемінного об'єднання середньодніпровських слов'ян. Все це взаємообумовлювало генезис давньоруської державності, а із зміцненням останньої – і власне Київської землі. Виникненню Києва сприяли, як доводить П. П. Толочко, віддаленість Дніпровського Правобережжя від Степу, де одна за одною прокочувалися хвилі так званого Великого переселення народів; наявність тут виняткових мікрогеографічних і топографічних умов, стикове в етнічному і природно-географічному відношенні місцезнаходження території, на якій зростав Київ⁹. З утворенням і розвитком Давньоруської держави процес містоутворення в області Дніпровського Правобережжя проходив особливо активно. За підрахунками вчених, на Київщині зосереджувалась найбільша, в порівнянні і іншими давньоруськими землями, кількість міст¹⁰. Досить сказати, що з 414 зазначених всілякими категоріями джерел міст Давньої Русі 79 розміщувалось у територіальних межах Київської землі¹¹. Виникнення і розвиток значної кількості міст у Київській землі було обумовлено високим рівнем розвитку тут продуктивних сил і виробничих відносин. Зростанню міських центрів у Київській землі сприяли, одночасно з факторами, що визначали рівень соціально-економічного і темпи суспільно-політичного розвитку даного регіону, також наявність розгалуженої системи водних комунікацій, гористий характер рельєфу Дніпровського Правобережжя, доступність тут необхідних для зведення міст будівельних матеріалів і природних ресурсів, необхідних для успішного розвитку ремесла і торгівлі.

Важливим фактором, що сприяв формуванню Київської землі, її ранньому соціально-економічному піднесенню, була торгівля. Область Дніпровського Правобережжя, що тягнеться до верхньої частини Дніпровського басейну, де його річна сітка найбільш густа і повноводна, була рано втягнута в орбіту міжнародних торговельних зв'язків і перетворилась у вузол головних торгових шляхів Східної Європи. Верхньо-дніпровська водна система з розгалуженим мереживом водно-волокових шляхів була центральною сполучною ланкою, що єднала Балтику з Чорним морем: «...бе путь из Варяг в Греки, и из Грек по Днепру и верх Днепра волок до Ловати, и по Ловати внити в Илмерь озеро великое, из него же озера потечеть Волхов и втечет в озеро великое Неву, и того озера внидет устье в море Варяжское»¹².

Серед областей, що розміщувалися на південному відрізку цього шляху, Дніпровське лісостепове Правобережжя було одним із найголовніших торгово-економічних районів. Так, картографування ареалу розповсюдження римських та візантійських монет у Східній Європі свідчить про те, що найбільша густина їх знахідок у Середньому Подніпров'ї зосереджена на правобережжі Дніпра¹³. Подібне співвідношення зберігається і в другій половині I тисячоліття. Дослідники відзначають, що найбільша кількість імпортованих виробів, зосереджених на цей час у Середньому Подніпров'ї, розміщується в області, де згодом складалась територія Київської землі¹⁴.

З виникненням Києва, що розміщувався на перехресті торговельних шляхів, роль і значення Дніпровського Правобережжя у міжнародній торгівлі ще більше зростає. Про це може свідчити той факт, що Київ був

одним із перших у Середньому Подніпров'ї центрів, що вступив (а саме в другій половині УІІІ ст.) у торговельні зв'язки з мусульманським Сходом¹⁵. У міжнародній транзитній торгівлі Київщина вдало поєднувала її південний і східний напрямки. Головною міжнародною трасою, що визначала східний напрямок торговельних зв'язків Південної Русі УІІІ-Х ст., був Деснянський шлях. У верхів'ях Десни і Сейму він розгалужувався на два напрями. Один з них, так званий хазарський шлях, течією Сіверського Дінця зв'язувався з басейном Дону і Приазов'ям. Інший (булгарський шлях) течіями Десни і Сейму досягав верхів'я Оки, де зв'язувався з Волзьким шляхом, який вів до Булгара* на Камі: „Из Руси может итти на Волзе в Болгары в Хвалисы и на восток дойти”¹⁶. Результати спеціальних досліджень дають змогу розглядати перший варіант Деснянського шляху як головну магістраль східної торгівлі Південної Русі¹⁷. У порівнянні з Дніпровським (південним) міжнародним транзитним шляхом цей напрямок грав значно меншу роль у соціально-економічному житті й розвитку Дніпровського Правобережжя. Так, переважна більшість скарбів і окремих знахідок кувачів дирхемів зконцентрована переважно на території Чернігівського Подвоєння¹⁵. Ця обставина пояснюється зручностями географічного розміщення цієї області, що знаходилась у центрі названого шляху, та її економічним, розвитком.

У Х-ХІ ст. значний вплив на соціально-економічний розвиток Дніпровського Правобережжя справляло функціонування міжнародної магістралі, що пов'язувала Київщину системою правобережних притоків Дніпра, річок Прип'яті і Західного Бугу з країнами Західної Європи. В ХІ ст. з розвитком продуктивних сил зростає обсяг економічних зв'язків Давньоруської держави з зарубіжними країнами¹⁹. У зв'язку з чим першочергове значення набуває міжнародний сухопутний шлях, що пов'язував Західну Європу з країнами Сходу. У системі цієї комунікації важливе місце посідав його відрізок, що вів з Регенсбурга через Прагу, Бреслауль, Краків, Володимир, Луцьк до Києва. Про функціональну інтенсивність відрізка цього шляху (Регенсбург – Київ), а також про його значення в соціально-економічному житті Київщини свідчить зафіксований тут високий рівень концентрації західноєвропейських імпортованих виробів, зосереджених переважно в районі Києва та Поросся²⁰.

Міжнародні торговельні шляхи, що перехрещувались у Середньому Подніпров'ї, одночасно служили і головними магістралями внутрішньої торгівлі. Основні притоки Дніпра, що зосереджуються переважно в його верхів'ях, спочатку сприяли розвитку міжобласних і міжплемінних зв'язків. З утворенням Давньоруської держави ці водні артерії використовувались апаратом князівської влади для підкорення київському центру родоплемінних територій. Так, уздовж течії Ірпеня, по Ужу і Теререви київські дружинники досягали області розселення древлянського племінного союзу, по Дніпру і Прип'яті – дреговичського, по Десні і Сейму – сіверянського, далі по Сожу – території розселення радимичів та інших більш віддалених від Києва союзів племен та племінних князівств.

Таким чином, розміщена при злитті різних природно-географічних

* Разом з цим функціонував і інший, гужовий шлях, що зв'язував Булгар з Києвом. Детальніше про цю частину трансєвропейської торгової магістралі див.: Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев // Древности Восточной Европы. – МИА, 1969. – № 169. – С. 189–196.

та етнічних масивів, в центрі перехрещення найважливіших торговельних шляхів область Дніпровського Правобережжя володіла виключно сприятливими умовами для концентрації тут осілого землеробського населення, розвитку сільського господарства, ремесла, торгівлі і містоутворення. Все це було важливими передумовами виникнення тут першопочатків давньоруської державності, а з її зміцненням – формування і розвитку території Київської землі як певного соціально-економічного, політичного і культурного комплексу.

¹ Ленін В. І. Про державу // Повн. збір. творів. – Т. 39. – С. 69.

² Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. – Киев, 1982. – С. 23.

³ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – Киев, 1961. – С. 7; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. – М., 1979. – С. 219–239; С. 191; Его же. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 22; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – Киев, 1972. – С. 18; Седов В. В. Восточные славяне VI–XIII вв. // Археология СССР. – М., 1982. – С. 27–28.

⁴ Физико-географическое районирование Украинской СССР. – Киев, 1968. – С. 234.

⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 77.

⁶ Довженко В. И. Землеробство Древньої Русі. – К., 1961. – С. 31–33, 246.

⁷ Насонов А. Н. „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 46.

⁸ Рыбаков Б. А. Новая концепция предистории Киевской Руси: (Тезисы) // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 68; Его же. Город Кия // Вопр. истории. – 1980. – № 5. – С. 34.

⁹ Толочко П. П. Історико-географічні передумови виникнення Києва // Укр. істор.-геогр. зб. – К., 1977. – Вип. 1. – С. 67–68.

¹⁰ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 286, 296–297.

¹¹ Куза А. В. Русские раннесредневековые города // Rapports du IIIe Congrès International d'Archeologie. – Bratislava, 1980. – Vol. 2. – P. 257.

¹² Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – Ч. 1. – С. 11.

¹³ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // Археология СССР: Свод археол. источников. – Вып. Г4–4. – М., 1961. – Рис. 23, 27; Его же. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. – М., 1967. – С. 126–127.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1948. – Т. 1. – С. 316.

¹⁵ Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII–X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 6.

¹⁶ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 12.

¹⁷ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 24.

¹⁸ Там же. – Карта № 1.

¹⁹ Новосельцев А. П., Пашутов В. Т. Внешняя торговля. Древней Руси // История СССР. – 1967. – № 3. – С. 98.

²⁰ Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). – Свод археологических источников. – М., 1966. – Вып. Е1–57. – С. 133; Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. – Л., 1968. – С. 179.